

Antoni
Sobański

CIVIL
U BERLINU

*i druge reportaže
iz nacističke Njemačke*

S poljskoga preveo
Adrian Cvitanović

Zagreb, 2021.

disput

DOLAZAK

U Varšavi su me svi uglavnom strašili. Prijatelji i znanci sa mnom su se “opraštali”. Pozivali su me na oprez. Jedan Englez koji je živio u Berlinu ispričao je prilično zastrašujuće stvari. Poznajem ga kao istinoljubivog čovjeka. Trebam li vjerovati svim tim vijestima koje pristižu? Hoće li me u Zbąszyń¹ prepasti prizor zelene uniforme njemačkog carinika? Od djetinjstva je za mene bio simbol tuđine, odlaska, draži putovanja...

Taj njemački željeznički ili carinski službenik, koji se na prvi pogled činio pomalo osornim, čak i grubim, pokazao bi se iznimno susretljivim i dobroćudnim u slučaju gubitka karte ili prtljage. U mojim je očima predstavljao odnos Nijemaca u poratnom razdoblju prema stranom turistu. Je li se sve to promijenilo? Hoću li se susresti s neprijateljstvom na samom pragu Trećeg Reicha? Silno bih želio da se to ne dogodi. Silno želim sačuvati svoju naklonost toj neobičnoj naciji (jer neobična je ostala i tijekom Vajmarske Republike). Silno želim otkriti sve pozitivne strane tog prevrata, tuđeg mi i po osjećaju i po ciljevima. Bit ću sretan ako me barem malčice preobrate na svoju vjeru. Oduvijek sam silno cijenio Nijemce (neću analizirati taj stav) i sada silno strepim neću li biti primoran svrgnuti ih s pijedestala; neću li biti prisiljen dati za pravo svima onima koji su Nijemce prosuđivali prema sjećanjima iz vremena *Kulturkampfa*² i kolo-

¹ Zbąszyń je gradić u zapadnoj Poljskoj koji je nakon Versajskog sporazuma pripao Poljskoj (1920) i nalazio se na ondašnjoj granici s Njemačkom.

[Bilješke su prevoditeljeve – op. ur.]

² Kulturna borba – mjere njemačke države usmjerene protiv Katoličke crkve 1870-ih godina.

nizacije u Velikopoljskoj te u Africi; neću li biti prinuđen progovoriti domoljubnim tonom. Zazirem od toga. A možda su poljski nacionalisti u pravu. Uglavnom, bojim se da ću dodatno potjerati vodu na mlin našim brojnim junačinama – nijemcožderima iz sviju tabora; tutnuti pištolj u ruku svoj onoj mladeži koja samo čeka na poklič mržnje da ustroji naše, domaće *Sturmabteilung*³. Bojim se da ću svojim nehotičnim postupcima nauditi časnoj, muškoj, zadivljujuće nedemagoškoj vanjskoj politici kakvu vodi sadašnja poljska vlada.

Ukratko, bojim se. Još ću jednom to ponoviti, ali pisat ću samo istinu. Premda pripadam poratnom naraštaju, u velikoj sam mjeri staromodni liberal, te mi mlađi i moderniji od mene predbacuju sklonost uzvišenoj nepristranosti. Ja zagovaram objektivnost – oni je preziru. Tvrde da snažni kreativni duhovi ne mogu biti objektivni; da tako neće ništa izgraditi. Moguće je da je tako. Ja trenutno ne želim ništa graditi. Želim spasiti svoj smiješni, liberalni svijet koji je danas na izdisaju. Ali tko će mi pritom pomoći? Moji mlađi vršnjaci njeguju kult akcije i idejne, čak i najbrutalnije laži. Izgleda da su mladi s obje strane kordona u tom pogledu silno međusobno slični.

Uostalom, vidjet ćemo. Putujem trećim razredom. Sa mnom u kupeu je mladi Židov, izgleda kao petnaestogodišnjak. Putuje sâm k ocu u Kolumbiju. Sa sobom nosi dvije putne torbe, a kovčeg je poslao izravno u kolumbijsku luku. Ima i jednu njemačku marku za izdatke između Varšave i Amsterdama, gdje će presjesti na brod.

U Poznańu u moj kupe ulaze dvojica Nijemaca. Jedan od njih, ovdašnji, odslužio je poljsku vojsku i silno je hvali svojemu slučajnom suputniku. Drugi je *Reichsdeutsche*⁴ koji često putuje Poljskom, a sada se vraća u Berlin nakon trojednog izbjivanja. Obojica gospode pokazuju silno zanimanje za Židova koji odlazi na tako dugačak put, a zna samo poljski i jidiš. Sa sustavnošću svojstvenom Nijemcima daju mu upute za putovanje, prepiru se, savjetuju, a po dolasku u Berlin nalaze mu nosača koji se ima za njega pobrinuti i smjestiti ga za četiri sata u vlak za Amsterdam. *Reichsdeutsche* uz to daje mladiću još pet maraka, a on, duboko ganut, cjeliva Nijemca u ruku na peronu Schlesischer Bahnhofa i kaže da se sada ne boji putovati kada zna da ima toliko dobrih ljudi. Raspisao sam se. No nije li to neočekivan uvod u moje njemačke “studije”?

Na granici me dočekala ona ista dobrohotna susretljivost; na kolodvoru ona ista razdragano nasmiješena lica kao nekoć. Među njima se kao i uvijek rje-

³ Misli se na jurišne odrede SA-a.

⁴ Naziv za Nijemce koji su živjeli unutar granica njemačke države osnovane 1871.

đe pojavljuje ozbiljno lice tipičnog Prusa; ono svojim posvemašnjim pomanjkanjem smisla za humor prije pobuđuje smijeh nego strah. One iste odbojne, ali stasite gospođice predivne puti u zagrljaju sportski odjevenih momaka koji izgledaju puno mlađe od svojih djevojaka. A što je sa simbolima hitlerizma? Da, ima ih nekoliko. Značka sa svastikom na kravati kontrolora pasoša, a u Frankfurtu na Odri i u predgrađima Berlina na svim drvenim plotovima vide se krasopisom, premda kredom, uredno ispisani natpisi *Heil Hitler!* s popratnim svastikama. Ali već su poprilično izbljedjeli i ostali su samo bijeli tragovi; očito su im dosad dodijali.

A što se može zaključiti iz tiska? Još sam se u Varšavi opremio za put posljednjim brojem *Die Neue Weltbühne*, radikalnim listom koji je, dakako, prestao izlaziti u Berlinu i nakon nekoliko brojeva objavljenih u Beču trenutno je pribježište našao u Pragu.⁵ Čudi me sadržaj tog tjednika. Riječ je uglavnom o prilično suhoparnoj i stručnoj polemici s Hitlerovim namjerama i potezima, ali ne nalazim u njemu ni spomena terora i antisemitizma. Možda je broj koji sam čitao bio slučajno lišen tih – bilo kako bilo – izrazito aktualnih tema; a možda su u pravu bili moji znanci, njemački socijaldemokrati, koji su mi kasnije tumačili da je samo riječ o taktici kojom se kani vratiti pravo na objavljivanje u Njemačkoj dok se cijela stvar malčice ne slegne. Pred granicom je moj primjerak *Die Neue Weltbühne* jednostavno izletio kroz prozor, a poljski me konduker pristojno zamolio da mu darujem poljske novine jer ih “cijenjeni gospodin ionako sigurno ne namjerava ponijeti sa sobom u Njemačku”.

U Njemačkoj ću se smjesta opskrbiti dnevnikom; zanima me što ću u njemu pronaći. Dakako, prva stvar koja upada u oči jest činjenica da oporba nema glasa, a u svim se novinama tvrdi da ona zapravo i ne postoji; čak i u listovima koji su do 5. ožujka pružali potporu upravo toj oporbi.⁶

Na vidljivome mjestu objavljen je popis važnih stranaca koji su posjetili Berlin. To bi trebalo govoriti u prilog činjenici da ovdje vladaju mir i sigurnost. Na vrhu popisa ističe se opaska: “veliki engleski industrijalac g. Albert Mond, rođak lorda Melchetta, koji ima važnu ulogu u engleskoj kemijskoj industriji”. Dakle čini se da ni stranim Židovima ne prijete nikakva opasnost.

⁵ *Die Neue Weltbühne* novine su koje su naslijedile list *Die Weltbühne*, a uređivali su ih satiričari i pacifisti Kurt Tucholski (1890-1935) i Carl von Ossietzky (1889-1938); zabranjene su odmah po dolasku nacista na vlast, Tucholski je počinio samoubojstvo, a Von Ossietzky je umro od posljedica dugogodišnjeg boravka u logoru.

⁶ Dana 5. ožujka 1933. NSDAP je proglasio pobjedu na parlamentarnim izborima i preuzeo vlast u Njemačkoj.

Nalazim pregršt vijesti o novim članovima uprava i nadzornih odbora u bankama i dioničkim društvima. Nigdje se ne navodi koga su zamijenili. Isto se odnosi i na brojna imenovanja liječnika na mjesta predstojnika različitih odjela berlinskih bolnica. Ti potezi nameću brojne pretpostavke. Prethodnik je mogao biti Židov, komunist, mogao je biti, o, užasa, pacifist ili socijalist. A gdje se sad nalazi? Možda je mrtav, možda je riječ o još jednom slučaju "samoubojstva", možda je u inozemstvu, a možda na vojnoj vježbi u zatvoru ili koncentracijskom logoru za politički neprimjereno orijentirane?

Piše se o izložbi kolonijalne umjetnosti, da osim izložaka ima i mnogo slika "iz naših bivših kolonija koje pobuđuju želju za ponovnim osvajanjem tih teritorija". Spominje se i izložba *Zdravlje, sport i higijena* – da je riječ o posve nacionalnoj izložbi. Pretpostavljam da židovske tvrtke nisu ondje odveć zastupljene.

Listam rubriku posvećenu kazalištu. U Berlinu su kazališta uvijek bila napredna, odvažna u problematiziranju najškakljivijih tema i u borbi s predrasudama. Vidim da je tome došao kraj. Mora da nedostaje i glumaca i redatelja, jer su mnogi od njih bili Židovi. A u glazbi? – vlada opijenost Wagnerom. Dva operna teatra cijeli će mjesec igrati samo Wagnera. Može to i dulje potrajati. Program se tiska samo za tekući mjesec.

Deutsche Illustrierte Zeitung na četrdeset dvije fotografije pokazuje dvadesetdevetoricu hitlerovaca, a na trinaest samog Vođu. Četiri su fotografije posvećene temama nevezanim za Njemačku, riječ je o zastarjelim i nevažnim stvarima. Kasnije sam se imao prilike uvjeriti da postoje i brojevi koji su malo manje partijski usmjereni. Istovremeno je ipak neminovno da se s obzirom na potpunu kontrolu vladajuće stranke nad svim novinama tisak u Njemačkoj ni po čemu ne razlikuje od sovjetskoga, a neusporedivo je manje neovisan od talijanskoga.

Konačno stižemo u Berlin. Prolazeći u sedam navečer kroz cijeli grad, susreo sam petoricu hitlerovaca u šetnji te dvojicu pripadnika *Stahlhelma*⁷. Zastave sa svastikom vijore se posvuda i uistinu lijepo izgledaju. To je zacijelo najuspjelija zastava koju znadem. Napravljena je u kinesko-japanskom stilu.

Vidim da poprilično mnogo ljudi posjećuje Grob neznanog vojnika, nekoć obavijen ne odveć velikim pijetetom. A ipak je taj Grob nedvojbeno arhitektonski najuspjeliji od svih koje sam vidio u Europi i zrači nekom posebnom aumom.

⁷ Der Stahlhelm, Bund der Frontsoldaten (Čelična kaciga, Udruga vojnika s prve crte bojišnice) bila je organizacija veterana iz Prvoga svjetskog rata; uglavnom nacionalistički nastrojeni, izazivali su brojne incidente, nakon dolaska nacista na vlast prisilno priključeni SA-u i razoružani.

U hotelu u kojem odsjedam već godinama dočekuju me srdačno kao i uvijek. Ne. Nešto tu smrdi. Prvi neposredan sintetički dojam – ako postoje teror i ksenofobija, njihove pojave moraju biti dobro skrivene i nedostupne javnosti. Prvo je pitanje portira, blagajnika, liftboja ili hotelskog frizera jednoglasno: “Što o nama misle i govore u inozemstvu?” Pitanje je postavljeno gotovo ponizno, a zanimanje za mišljenje u inozemstvu grozničavo je i silno iskreno. To mi je pitanje, uostalom, bez iznimke postavljala svaka nova osoba koju sam susreo u Berlinu, makar bila i na samom izvoru informacija, kao što je primjerice Ministarstvo vanjskih poslova. Izvjesna zebnja koju bi se moglo obuhvatiti riječima: “Da nismo otišli predaleko?” – javlja se gotovo kod sviju, a kod najprisebnijih popraćena je pitanjem: “Ne pravimo li budale od sebe?” Moj odgovor kako većina stranaca smatra prevrat koji se zbio u Njemačkoj procesom koji ni u kojoj mjeri nije dosegnuo vrhunac te da se dosad nije dogodila nikakva kristalizacija odnosa – izaziva širok osmijeh olakšanja, zacijelo iz zahvalnosti zbog te ispravne procjene situacije.

Po dolasku do kasno uvečer pokušavam uspostaviti kontakt s poznanicima. Ishod je prilično porazan; nikoga od njih nisam zatekao kod kuće. Cijelo vrijeme prati me strepnja: hoće li me željeti vidjeti? Strah i domoljublje često su nadvladali čak i najlojalnije prijateljstvo. Sretan sam što mogu na ovome mjestu ustvrditi da moj boravak u Berlinu nije opravdao te neugodne pretpostavke. Svi su me prijatelji i poznanici, neovisno o njihovoj političkoj orijentaciji ili rasnoj pripadnosti, jednako srdačno dočekali i ugostili kao i tijekom “razvratnoga” vajmarskog razdoblja; kao da riječ “međunarodni” nije izbrisana iz hitlerovskog rječnika. Kao da je duh Goethea, protiv kojega general Ludendorff ima toliko osobnih zamjerki te kojega trenutačni “kurs” drži sumnjivim kozmopolitom, još uznositije širo svoju auru čak i u sto prvoj godini svoje besmrtnosti. Doduše, istina je da su 10. svibnja palili knjige, ali istina je i da sam pomislio na Goethea kad me je konobar kojega sam poznavao iz kavane na Unter den Lindenu, odakle sam promatrao mimohod koji je prethodio monstruoznom *auto da féu*, upitao glasom prigušenim ne od straha, nego od srama, ima li još koji civilizirani narod na svojoj savjesti takvu sramotu.

Dosta je s digresijama. A ipak, teško ih je izbjeći. Cijela Njemačka i svaki čestit i razuman čovjek trenutno kao da prolaze kritičnu fazu neke bolesti. Obuzima ih vrućica, bunilo, mogućnost najrazličitijih komplikacija, a prije svega neizvjesnost u pogledu ishoda bolesti. Stari je seoski liječnik, govoreći o nekom beznadnom slučaju, kazao: “A potom će neminovno nastupiti ono što se u doktorskom žargonu naziva *mors*⁸.” Strah od duševne smrti zacijelo je jedan od

⁸ Lat. – smrt.

grozomornijih, premda vjerujem da je malo izgledno da se to dogodi. Poznajem ljude kojima je zebnja od duhovnog srozavanja Njemačke noćna mora koja im tjera san s očju.

Već je kasno. Izlazim iz hotela da bih nešto prezalogajio i pogledao kako izgleda noćni život duhovno preobraćenog Berlina. U Berlinu je, za razliku od ostatka zemlje, postojao istinski noćni život; Berlinci su se zabavljali, a provincijalci i stranci malo su doprinosili sveopćoj vrevi i zabavi. Zaputio sam se u zapadnu, modernu četvrt, gdje se nalazi većina dobrih restorana i elegantnih ili zabavnih noćnih lokala i barova. Kakav će biti moj prvi letimičan dojam? Znam da su zatvori prenatrpani, da je mnogo ljudi stradalo u zastrašujućim mukama te da upravo sada umiru. Hoću li vidjeti odraz toga u izgledu obične, razdragane ulice?

Svi su restorani otvoreni i... prazni. Gotovo sve kavane uredno rade. Jedna ili dvije su zatvorene. Vlasnici su bili Židovi. Što, kako – ništa se ne zna. Dovoljno je da su zatvorene. Druge su pak, također u vlasništvu Židova – otvorene. Ali samo u nekoliko kavana vlada gužva. Većina ih je poluprazna. U jednoj od otmjenijih na Kurfürstendammu, glavnoj žili kucavici te četvrti, nedavno je bila policijska racija, tzv. *Polizeirazzia*. Povod je bio nepoznat. Pretražili su i legitimirali sve goste, nikoga nisu zadržali, ali ishod je bio takav da se sutradan više nitko nije pojavio u toj kavani te i dalje zjapi prazna. Možda su tražili švercere kokaina, možda socijaldemokrate, a možda su jednostavno željeli "srediti" lokal.

Noćni barovi odišu prazninom i zatvaraju se jedan za drugim. Glavnina njihovih gostiju bili su imućni Židovi ili ljudi koji su na ovaj ili onaj način o njima ovisili. Ta kategorija klijentele danas više ne postoji. Židovi se djelomice boje pokazivati u javnosti, djelomice štede. Budućnost je ipak neizvjesna... Bogati Nijemac arijac također čuva svoj novac. Ako je malčice politički sumnjiv, a sumnjivi su svi koji se nisu jasno izjasnili za vladajući ustroj, bolje mu je da što manje troši; naime takvima je lako dokazati korupciju i financijske malverzacije; na taj ih se način najučinkovitije uništava.

Različiti su i neznatni, ali i znakoviti razlozi trenutnog mrtvila noćnog života. *Jazz*-glazba loše kotira u krugovima nacionalsocijalista. U mojoj je prisutnosti član Partije tražio da se prestane svirati fokstrot i naredio orkestru da svira neku koračnicu. Kada u lokal ulazi netko s partijskom značkom na reveru ili kravati, smjesta zavlada mrtvačka tišina. Pripadnike *Stahlhelma* ipak se puno drugačije doživljava i oni se manje-više ponašaju poput poljskih časnika u civilu. S vremena na vrijeme u barove zalaze ophodnje SA-a (*Sturmabteilung*)

uglavnom da bi provjerile nema li unutra drugih pripadnika SA-a ili SS-a (*Schutzstaffel*). Hitlerovski bojovnici nemaju pravo biti u barovima nakon osam sati uvečer ako su u uniformama. Imaju svoje kavane, pivnice i restorane, tzv. *Sturmlokale*. Riječ je o poduzećima čiji su vlasnici proglašeni iznimno lojalnima. Na ulazu u takav *Sturmlokal* visi barjak sa svastikom. Uglavnom je riječ o jeftinim barovima kojima, uostalom, svi imaju pristup. Glazba koja se ondje izvodi su koračnice te domoljubne i ratne pjesme. Poznati židovski košer-restoran u pasažu pokraj Unter den Lindena sada je *Sturmlokal*, a pločica dokazuje da je vlasnik "arijske rase". U *Sturmlokalima* gosti često ustaju i stoječke ispijaju pivo. Riječ je o složenom ritualu. Nisam uspio razotkriti sve njegove tajne. Nešto kao kod svećenika u isповјedaonici. Nikad se ne zna tko će koga i zašto nakon objeda poljubiti u ruku.

U pogledu noćnog života valja spomenuti i žene. Objavljeni su propisi o dubini dekoltea profesionalnih plesačica (ti ljudi misle na sve). Ipak, ne mislim da se tog propisa u praksi drakonski pridržavaju. Plesačice u barovima je nakon njihova nastupa zabranjeno pozvati za stol ili šank. Ako netko želi biti u društvu žene, mora to prije dogovoriti izvan lokala i cijelu večer provesti s istom plesačicom. Većina gospode kaže da im se to ne sviđa. Sve to navelo me da se raspitam kod prijatelja kako to funkcionira u praksi: s jedne strane čistunstvo i lažna krepost (kancelaru Hitleru navodno nimalo ne smeta suzdržavanje od seksa), a s druge strane gomile prostitutki koje su nametljivije nego ikad te koje vuku muškarce za rukave u veže. Ne mogu se neometano vratiti u hotel a da im ne dam makar cigaretu. Na to čujem odgovor da se, premda je ideal nacionalsocijalizma razmnožavanje, dakle brak, ipak na seksualni odnos kao tipično muški čin gleda pomirljivo, pogotovo ako muškarac prema ženi koja nema nakanu postati majkom pokazuje prezir i brutalnost kakvu zaslužuje.

À propos brutalnosti. Na Leipzigplatzu i u blizini trgovina KaDeWe⁹ kasno navečer moglo se susresti žene u visokim crvenim lakiranim čizmama. Šetale su mašući koketno bičevima. Čekale su gospodu koja shvaćaju tu dvoznačnu simboliku. Na umu imam takoreći grub ljubavni odnos. Jedne noći stigla je *Polizei-razzia* i brutalno pokupila sve te gospođice. Ali bičem ih se ne može zastrašiti, pa su se tri dana kasnije ponovno pojavile na nekadašnjim položajima, malčice žalosnije, ali s grudima urešenim nacionalsocijalističkom značkom. Danas ih navodno nitko ne smije maltretirati, izuzev, dakako, starih, da ne kažem stalnih mušterija.

⁹ Kaufhaus des Westens, lanac trgovina koji postoji i danas.

No danas su žene u Njemačkoj u vrlo teškom položaju. Život im se grozno narugao. Vizekancelar Von Papen¹⁰ tvrdi da je životna uloga Njemica – o, ironije! – umrijeti; da, umrijeti. Muškarac mora umrijeti za domovinu s oružjem u ruci na bojnopolju (tih polja ima i više nego dovoljno), a žena mora umrijeti rađajući; dakako, ne rađajući prvo dijete, nego barem deseto.

Druge nedjelje u svibnju u Njemačkoj se obično slavi Majčin dan. Ove godine odvio se pod geslom veličanja velikih obitelji. Ne bi li potaknuli mlade žene na udaju, svi ilustrirani časopisi objavili su fotografije i članke o zaslužnim majkama ili onima koje su izgubile većinu sinova u ratu. Uistinu ne znam tko ima bolesniji mentalni sklop; urednik propagandist ili žena koja padne na takvu propagandu. Osim uloge majke nacionalsocijalizam ne priznaje ženi nikakvu drugu ulogu. Doduše, postoji djevojačka hitlerovska organizacija¹¹ (neka vrsta izviđačica), ali, kako mi rekoše, prema njima se odnose maćehinski. Te sirotice grozno izgledaju. Naređuju im da nose dugu kosu, a od izbora im još nisu uspjele narasti kečke *à la Lorelei*, stoga hodaju s malenim umjetnim pletenicama poput predratnih karikatura varšavskih "guski". Partija želi da Njemice nose dugu kosu, da se ne šminkaju, ne stavljaju ruž na usne i ne puše u javnosti. Navodno Leichner i druge kozmetičke tvrtke već trpe osjetan pad potražnje za svojim proizvodima. Trinaestogodišnja kći moje dobre znanice doživjela je velike neugodnosti od prijateljica u školi zbog svojega židovskog porijekla, za koje dosad nije ni znala. S gorčinom je progutala činjenicu da je, premda se osjeća Njemicom, više neće takvom smatrati. Kod njezine sam majke na čaju; banula je iznenada u salon i kazala razdragano: "A ja ću se moći lijepo odijevati, uvijek ću biti elegantna jer sam Židovka i to mi je dopušteno." Eureka!

Sve su to činjenice i dojmovi koji, premda sami po sebi nevažni, doprinose stvaranju pozadine svakodnevice za one brojne i u najmanju ruku nesvakidašnje događaje i pojave koje se u Njemačkoj danas mogu zamijetiti. Ti u većoj mjeri sitni životni detalji koje sam naveo padaju mi na um dok se prisjećam svoje prve samotne večeri u Berlinu.

Još nikoga nisam uspio vidjeti, raspitati se, nisam se čak dospio ni uvjeriti u to kako će mi to raspitivanje teško pasti.

¹⁰ Franz von Papen (1879-1969), diplomat i političar, pripomogao Hitlerovu usponu na vlast, ambasador Reicha u Austriji i Turskoj; nakon rata uhićen i osuđen, ali već 1949. pušten iz zatvora.

¹¹ Misli se na *Bund Deutscher Mädel* (BMD).